

Елица МАНЕВА

УДК: 904:726.8(497.7-22),,653“

ЧУКАРКА, СЕЛО ОЧИПАЛЕ, ДЕЛЧЕВСКО*– средновековна некропола –*

Во летото 2002 година вршени се опсежни археолошки истражувања во Делчевско. Покрај другото се ископуваше и на локалитетот **Чукарка** на имотот на Богданови во Топчиско Маало (макролокацијата е позната како Врници) во атарот на селото Очипале.¹ (сл. 1)

Во организација на Републичкиот завод за заштита на спомениците на културата – Скопје, работите на локалитетот **Чукарка** ги изведе екипа од Институтот за историја на уметноста и археологија при Филозофскиот факултет – Скопје, под раководство на Марјан Јованов.²

Високиот професионален морал и благородниот однос за прашањата на археолошката проблематика го поттикнаа колегата Јованов љубезно да ни ги отстапи за натамошна обработка предметите од средниот век коишто не беа од доменот на неговото потесно научно интересирање.

Финализацијата на работите се одвиваше преку проектот на Филозофскиот факултет – Скопје, финансиран од Министерството за образование и наука, под наслов: *Средновековни некрополи од Македонија*, раководен од потписникот на ова соопштение.

Ревизиските интервенции подразбираа повторна обиколка на теренот, антрополошка анализа на остеоолошкиот материјал (Фаница Вељановска), конзервација и реставрација на археолошките предмети (Бранко Величковски), финална документација и исцртување на гроб-

¹ М. и Д. Гарашанин, Археолошке белешке са рекогносцирања у Источној Македонији, *Зборник на штипскиот народен музеј*, 1, Штип 1959, 76.

² Екипата се состоеше од студенти на Институтот за Историја на уметноста и археологија и тоа: Лена Поповска, Лимонка Лазарова и Тања Ацковска за непосреден надзор на теренот и Дончо Наумовски за топографска проспекција, додека теренската документација ја изготви Маја Николовска од Факултетот за ликовна уметност – Скопје.

ните целини, скелетниот материјал и археолошките наоди (Веселинка Боцеска-Спиркоска) и фотодокументација на движниот материјал (Милан Темелкоски). Автор на автентичната, теренска документација, на фотографиите и дијапозитивите е Марјан Јованов.

Локалитетот **Чукарка** претставува вештачка тумба од насипана земја во вид на отсечена калота, односно надгробна форма – тумул од римско време. Тумулот е висок 2 м во однос на околниот терен и има приближно кружна основа со пречник од околу 16 м.³ (сл. 1).

Римскиот стратум на локалитетот е застапен преку гробот со кремација откриен на длабочина од 2,30 м, мерено од највисоката точка на тумулот и сместен на 2 м северно од неговиот центар.⁴

Во средновековието, локалитетот **Чукарка**, односно наведениот римски тумул, постанал некропола – место каде што популацијата од некоја помала, засега неидентификувана населба од околината видела амбиент погоден за вечно почивалиште на своите покојници.

За ваквиот избор на локацијата⁵ придонесле доминантната позиција на теренот, непосредната близина на пејзажот со река (Брегалница) чии води течат накај зајдисонцето и меморираното, сакрално значење на тумулот. Тој е примарно римски гроб, како форма е адекватен на древните словенски хумки, а како земјена могила асоцира на архетипската, хтонска врска со Големата Мајка – Земја во чија утроба се враќаат нејзините плодови.

Формирањето на средновековни, словенски некрополи врз праисториски или антички тумули е забележано на повеќе локалитети на Балканот и во Македонија.⁶

³ *Археолошка карта на Република Македонија*, Том II, Скопје 1996, 130; том III, 38, локалитет 76, карта 5, 76.

⁴ Опсежна студија за овој и за неколкуте други римски тумули од Делчевско приготвува М. Јованов.

⁵ Е. Манева, *Крстјеви – средновековна некропола*, Скопје 2000, 27.

⁶ Е. Манева, *Средновековни некрополи од Македонија, Историја на културата на Македонија*, МАНУ, книга 1, Скопје 1995, 65, п. 9.

Не е без основа ако се каже дека овој простор зрачи со својата мистичност до поново време. Тоа, впрочем, го сугерира и дабот којшто се извишува над тумулот табуирајќи го местото како *ваков*, почитуван од локалното население и давајќи им изразито словенски, перуновски призвук на сеќавањата за неговата светост⁷ (сл. 1).

И севкупното окружување во регионот навестува забележително присуство на топонимија и етнографски белези со словенска, паганска провениенција.⁸

Постои основано мислење дека во овие области било населено словенското племе Струмјани.⁹

Чукарка се наоѓа на Очипалскиот синор, на 10 км, северозападно од Делчево (поранешно Царево Село) и околу 2 км северно од Брегалница, на нејзиното десно крајбрежје, односно во регионот познат како Пијанец. Всушност, локалитетот е сместен на јужните ограноци на Осоговските Планини. Областа се одликува со тревни падини привлечени за сточарење, речни долини погодни за земјоделство, со многу извори и водени токови, со шумски и рудни ресурси (особено на олово и сребро), па како таква била населувана и во праисторијата и во антиката и во средновековието.¹⁰

⁷ Апостол Керамитчиев, автор на написот за овој локалитет во Археолошката карта на Република Македонија споменува дека тумулот бил начнат од дивите копачи. Тоа е важен податок за состојбата на средновековната некропола. *Археолошка карта на Република Македонија*, Том II, Скопје 1996, 130.

⁸ Покрај типичната словенска хидронимија карактеристична за регионот на Пијанец, патоказ за местата каде што живеело ова население се и топонимите во чија основа е зборот град или, пак, се врзани со поими за шумите, односно дрвата и растенијата кои често имаат и култен карактер (Гаинци, Горица, Габрово, Лешкино, Ораовица, Церово, Шипковица, Смилавци итн.). Старите верувања и митологијата на Словените е присутна особено во топонимите како Боговенци, Поганци, Марена, Свегор, Требоиште, Илино, Илин Камен, Ѓурево Дабје, Косово Дабје, Моштица, Бабин Дол, Ветрен итн. О. Иванова, *Исчезнатите месни имиња во областа по сливот на Брегалница, Сјоменица за средновековна иа и оно-вајиа исјорија на Македонија*, том V, Прилеп 1988, 239-327, Карта I-III.

⁹ Б. Панов, Штип и Брегалничката област од VI-XII век, *Зборник Штип низ вековиште*, Том I, Штип 1986, 141.

¹⁰ Особено се познати блиските рудокопи во Каменица и Саса. Вториов топоним е значаен и поради бесомнената експлоатација на рудите во развиениот среден век, обновувана со помош на Сасите.

Заграден со Осоговските Планини на север, масивите на Голак, Плачковица и Малешевието на југ и Влаина на исток, овој простор се чини изолиран. Планинската конфигурација и снежните зими делумно го потврдуваат тоа, меѓутоа, наведените масиви се одликуваат со проодни превои погодни за комуникации. Така, постои пат кој оди кон Велбужд и оттаму на исток кон Црно Море. Еден крак на исток водел кон долината на Струма, па потоа и до Егејот, а друг на југ преку клисурата на Брегалница низ Малешевието, како најкус пат до Тесалоника. Сепак, главната сообраќајна жила е долината на Брегалница, која на запад се врзува со значајната балканска магистрала – Моравско-вардарската, актуелна уште од најстарите времиња, најкуса врска меѓу Егејот и Медитеранот на југ и Подунавјето на север.¹¹

* * *

Со археолошките ископувања на локалитетот *Чукарка* односно на римскиот тумул, уште со првите откопи се појавија средновековни гробови за коишто дотогаш немаше никакви сознанија. На највисокиот дел гробовите се вкопани на само 0,10 – 0,20 м под површинското ниво. Малата длабочина и случајните средновековни наоди расфрлени по површината зборуваат за оштетувањата на некрополата. Тоа се должи, пред сè, на атмосфералиите, ерозијата и растреситоста на насипаната земја, а можеби, делумно и на одделни интервенции на дивите копачи.¹²

Почвата е црвеникаво-кафеникава со забележително присуство на камења така што понекогаш тешко се дефинираат гробните јами и нивните конструкции.

Со ископувањата се нумерирани 42 гроба, со тоа што јамата сигнирана како гроб 14 не е сепулкрална туку случајна формација. Од друга страна, лево од черепот во гробот 27 најдени се остеолошки остатоци

¹¹ Г. Шкриванић, *Пушеви у Средњовековној Србији*, Београд 1976, 92, 101; А. Атанасовски, *Пијанец во XIII и XIV век*, Куманово 1996, 9-16.

¹² Cf. п. 7.

од уште двајца покојници чии коски се собрани тука, веројатно после повторни закопувања на истото место.

И во гробот 10, покрај скелетот на дете од 7 години откриени се и коски од уште една возрасна, полово неидентификувана индивидуа.

Тоа покажува дека некрополата не била еднослојна, туку дека со текот на времето во одделни гробови има и дополнителни погребувања.

Оваа појава може да е предизвикана од подолготрајното користење на овој, релативно мал простор, но и од непостоењето на надгробни белези, барем не од материјали кои не гнијат.

Погребувањето е вршено претежно во слободно вкопани јами чиишто рабови се обележувани со погуст или поредок венец од камења (сл. 2-5). Ретко се среќаваат гробови-цисти од камени плочи (гроб 25) или јами оградени со штици (гроб 15). Досегашните согледувања на оваа проблематика во Македонија покажуваат дека камените плочи и дрвените талпи во формирањето на гробните конструкции почнале да се употребуваат од поодминатиот XI век и натаму.¹³

Покојниците се инхумирани, положени на грб во испружена состојба, со горните екстремитети христијански прекрстени врз трупот, ретко со по една испружена рака (сл. 2-5).

Погребниот ритуал без сомнение е христијански, па затоа изненадува недоследноста во ориентацијата на гробовите која што, во неколку случаи, наместо вообичаената запад-исток, од засега непознати причини, е север-југ.

Присуството на искршена садова керамика во гробот 8 (парчиња од конусовиден ваган расфрлени преку градите и над десното рамо (сл. 2) и, можеби, оние најдени покрај јамата од гробот 38 (фрагменти од поголем сад) се индиција за постоење на специфичен култ на мртвите. Тој се состоел од обредна гозба што се одвивала на денот на погребувањето при што со покојникот се закопувале и остатоци од храната и од ритуално искршените садови.¹⁴

¹³ Е. Манева, *Крстјеви*, op.cit., 35.

¹⁴ Е. Манева, *Средновековна некропола Пејелишките*, Скопје 2000, 28-30.

Во еден случај, во гробот 9, којшто припаѓал на млад маж (25-30 години), покрај стапалата е откриен како прилог керамички сад (сл. 3). Тоа е во согласност со обичајот на давање *йойајнина* во вид на некаков хранлив продукт, во случајов, најверојатно течност.¹⁵

Погребните обредни јадења „за душа“ на покојниците и приложувањето *йойајнина* за оној свет, во основа имаат врска со старите верувања кај Словените.¹⁶

Прелиминарната антропометриска анализа на скелетите се однесува на половата и старосната категоризација. Притоа се констатира дека детските (младешките), машките и женските индивидуи на некрополата се застапени приближно со по една третина од севкупниот број. Само еден од покојниците ја доживеал возраста од 65 години, еден од 55-60, седум од 50-55, еден од 45-50, дванаесет од 40-45 години, а сите останати се помлади.¹⁷

Анализата на археолошкиот материјал покажа дека освен керамиката од погребните гозби или приложена со течност за *йойајнина*, сите останати наоди од некрополата припаѓаат на накитот. Тој е доминантен движен материјал како, впрочем, и во сите средновековни некрополи од Македонија.¹⁸

Според христијанските норми, покојниците се погребувале во свечена облека дополнета со накит којшто соодветствувал со нивната старосна, полава и социјална припадност.

Накитот е откриен во 16 гроба со 41 примерок, што е висок просек на застапеност во средновековието. Освен гробните целини, како случајни наоди, веројатно од растурените гробови, откриени се уште десе-

¹⁵ Ibid., 48-49, сл. 12, 13, Т. XLIV 1, 20; Л. Кепеска, *Задна Река – Грамајте средовековна некропола*, Прилеп 1995, 17, сл. 4, Т. III етс.

¹⁶ Е. Манева, Археолошки траги од култот на мртвите, *Годишен зборник на Филозофскиот факултет*, кн. 23 (49), Скопје 1996, 271-280.

¹⁷ Фаница Вељановска, експерт за биолошка антропологија од Музејот на Македонија – Скопје, подготвува опсежна студија за наведените параметри, како и за расните, палеопатолошките, морфолошките и други карактеристики на погребената популација. Овие истражувања можеби ќе ја одгатнат и енигмата за декапитираната индивидуа од гробот 25, чиј череп е погребен одвоено, надвор од јамата.

¹⁸ Е. Манева, *Средновековен накит од Македонија*, Скопје 1992, 19.

тина примероци на накит коишто временски и стилски припаѓаат на истиот фондус.

Меѓу накитот од средновековната некропола **Чукарка** се среќаваат наушниците, прстените и белезиците и во гробните целини и меѓу случајните наоди. Исклучок е делот од бронзено синцирче откриено како површински, случаен наод.

Наушниците, коишто виселе покрај ушите, и обетките протнати во ушната ресичка, вообичаено се најподатливи за датирање и најподложни на стилските промени кај средновековниот накит.

На локалитетот **Чукарка**, меѓутоа, најдени се само обични наушници – алки од кружно свиен тељ, најчесто со рамно засечени и доближени краеве, поретко со преклопени завршетоци. Тие биле носени во чифтови или единечно, а во два случаја и како замена за прстени (сл. 6).

Како такви тие се атипични за датирање со исклучок на забелешката дека оние чијшто пречник ја надминува големината од 25 мм се врзуваат за XII век.¹⁹

Во следните периоди се јавуваат уште поголеми примероци во склад со масивноста и гиздавоста на доцносредновековниот накит. Земајќи го предвид овој параметар, наушниците–алки од локалитетот **Чукарка** би можеле да се датираат главно во XI и XII век.

Прстените се застапени со единаесет примероци на што можат да се додадат и двете наушници-алки коишто биле секундарно употребени како прстени.

Прстените се омилена форма на накит застапени со повеќе типа и варијанти релативно податливи за попрецизно датирање.

Најмногубројни, како впрочем и насекаде во Македонија, се прстените со нагласена глава и рамена. Тие се едноставни, локални продукти за широка употреба, датирани од крајот на X до XII век²⁰ (сл. 4, 7).

¹⁹ Г. Марјановић-Вујовић, *Трњане*, Београд 1984, 70, п. 48-52.

²⁰ Одамна е забележано дека прстените со нагласена глава и рамена се мошне омилен во Македонија. Нивниот број се мери со стотини примероци, а тоа сè повеќе ја оправдува тезата дека во периодот од крајот на X до XII век тие, можеби биле и произведувани на овој простор. Е. Манева, *Средновековен накит*, op. cit., 85.

Прстенот од гробот 8, пак, се чини дека е византиски импорт од крајот на X и XI век (сл. 2). Неговиот обрач е филигрански, а цилиндричната круна била исполнета со украсно камче кое е отпаднато. Адекватно потекло и датирање има и примерокот со лентест обрач и цилиндрична круна исполнета со сина стаклена паста од гробот 17.²¹ (сл. 4).

Меѓу раритетните облици на средновековни прстени од Македонија е змијоликиот, спирално извиен примерок од бронзен тел.²² Овој облик, меѓутоа, е чест кај Источните Словени во периодот од средината на XI до средината на XIII век, макар што се смета дека предлошката за неговиот облик како, впрочем, и за сите погоре наведени форми е во античкиот накит.²³ (сл. 5)

Змијоликите мотиви се омилен и кај белезиците од локалитетот **Чукарка**, но и воопшто меѓу средновековниот накит од овој вид во Македонија. Кај еден дел од белезиците морфолошки се имитираат облиците на змија, (сл. 2) а кај други тоа се постигнува со декорацијата било да е таа натуралистичка или шематизирана.²⁴ Дури и омилениот облик на средновековни белезици од XI-XIII век од Македонија, Србија и Бугарија, од впредени жици со завршетоци во вид на клучки во кои стрчат по два краја од жиците што наликуваат на змиски заби, се толкуваат како карактеристичен змиски преплет²⁵ (сл. 9).

Мотивите на змија, како и идеограмите на водите и земјата присутни во украсувањето на средновековните белезици (сл. 8), ја покажуваат бајалската, профилатичката и плодноносната идеја кај овој, типичен женски накит.

²¹ Е. Манева, *Крстјеви*, op. cit., 70-71, сл. 47, 48.

²² М. Ивановски, Словенска некропола во реонот на Паликурската базилика во Стоби, *Зборник посветен на Б. Бабиќ*, Прилеп 1986, гроб 3, сл. 1; Е. Манева, *Средновековна некропола Пейелишце*, op. cit. 35, Т. XXVI, 7.

²³ М. В. Седова, *Ювелирные изделия древнего Новгорода*, (X-XV вв), Москва 1981, 122-125, рис. 45/3-4.

²⁴ Е. Манева, *Средновековен накит*, op. cit., Т. 49-53.

²⁵ П. Гатев, Накити од погребенијата от XI-XII в., *Археологија*, кн. 1, София 1977, 40; Б. Рыбаков во преплетот гледа водена стихија, односно женски принцип. Б. А. Рыбаков, *Язычество древней Руси*, Москва 1987, 538-540.

Истата улога ја имаат и стаклените белезици што се носат како евтина замена за гагатот, скапоцена, црна, фосилизирана смола на која-што ѝ се припишувала амајлиска моќ за заштита на жените од зол поглед, од уроци, враџбини и сл. и за чување на нивната женскост.

Сите стаклени белезици од **Чукарка** се од кружно свиен колак, со темна боја така што еден дел се монохромни, кај други се среќаваат вдолж вметнати бели или црвени нишки од стаклена паста, а во два случаја се зачувани отисоци од сликање со мотиви на волути во комбинација со снопови од попречни линии (сл. 10). Ваквите колористички ефекти се воведени од XI век, а омилени се особено во XII.²⁶

Со многу примери од средновековните некрополи на Балканот и од Македонија потврдена е специфичната естетика или обичај, стаклените белезици да се носат на левата рака, а металните на десната.²⁷

Оваа незадолжителна појава е афирмирана и на локалитетот **Чукарка**, во најбогато даруваниот гроб 7, кој припаѓал на девојче од 7 години, каде што се најдени десет стаклени белезици на левата и три на десната рака.

Доминантен материјал за изработка на накитот од **Чукарка** (покрај стаклото) е бронзата. Од бронза (донекаде и месинг или бакар) се изработени најголемиот број примероци и на средновековниот накит воопшто.²⁸ Ваквата состојба во голема мера е резултат на достапноста на материјалот, поевтината продукција, техничко-технолошкото владеење со производството, како и инерцијата во примената на овие метали за добивање на накит уште до почетокот на металикумот. Со тоа нивната употреба се натслоила со многу култни значења.

Материјалите од коишто е изработен накитот имаат важна улога во средновековието. Тоа особено важи за металите како и за украсните камења коишто, престојувајќи во земјата, ги примаат нејзините моќи, а

²⁶ G. Davidson, *The minor Objects, Korinth*, vol. XII, Princeton 1952, 262-265.

²⁷ Е. Манева, *Крстјеви*, op. cit., 69; id., *Средновековна некропола Пејелишице*, op. cit., 36.T.1.

²⁸ Е. Манева, *Средновековен накит*, op. cit., T. 1-100.

потоа преку накитот ги пренесуваат на корисниците. Притоа, секој од овие материјали има своја сфера на магично дејствување.

Бакарот (помешан и „зајакнат“ со други метали, со што се добива, бронза и месинг), исто така, има посебно значење кое се навестува преку согледувањето на целостта на истражуваната култура.

Неговата зелена патина и црвеникавото јадро интуитивно се врзуваат со суштината на животните тајни; со водите, но и со огнот кој го топи и пресоздава, со зеленилото на оживеаната вегетација, со плодноста и земјата, односно со хтонското и подземното, со звукот и свонливоста, односно со етерот и небесното.

На локалитетот **Чукарка** е откриена само една мала сребрена наушница-алка од гробот 26 и посребрена белезица од гробот 7. Освен повисокиот ранг во хиерархијата на скапоценоста на металите, а оттаму и во социјалниот статус на неговите носители, преку ова донекаде се насетува и афинитетот на словенската популација кон овој метал. За феноменот да се преферира среброт во изработката на престижниот накит кај Словените одамна се справало во научните кругови.²⁹

Во случајот со наодот од **Чукарка**, се разбира дека извлекувањето на какви било заклучоци во тој правец би било пренасилено.

* * *

Анализата на погребните форми и обичаи, како и карактеристиките на движниот археолошки материјал ја датираат некрополата **Чукарка** во XI и XII век.

Во ова време поширокиот регион историски бил во состав на Самуиловата држава, а по нејзиниот пад во 1018 година до крајот на XII век, во рамките на Византија.³⁰

²⁹ J. Ковачевиќ, *Средњовековна ношња Балканских Словена*, Београд 1953, 102, п. 206.

³⁰ А. Атанасовски, *Пијанец во XIII и XIV век*, op. cit., 23-40.

Во црковен поглед, областа била под јурисдикција на Морозвиждката епископија.³¹

Христијанското, словенско население, погребано на локалитетот **Чукарка**, социјално не било многу раслоено, претежно ги имало зачувано руралните карактеристики и, се чини, како да било позасолнето од помодарските влијанија на поголемите византиски центри.

(Рецензент: Проф. д-р Вера Битракова-Грозданова)

Клучни зборови: средновековна некропола, гробни форми, погребни обичаи, движен археолошки инвентар, наушници, белезици, ирсииени, словенска популација, христијанска конфесија.

³¹ Т. Томоски, Морозвиждката епископија, *Културно наследство XII*, Скопје 1976/78, 94-100.

SUMMARY

Elica MANEVA

ČUKARKA, V. OČIPALE NEAR DELČEVO

- *Medieval Necropolis* -

The site of *Čukarka* (within the macro-region of Vrnici) is located in the area of v. Očipale at 10 km. northwest of Delčevo and some 2 km. north of the right Bank of Bregalnica. It belongs to the region known as Pijanec. *Čukarka* is a Roman time tumulus, on top of which a necropolis was used in the Middle Ages belonging to a so far non-identified minor settlement.

The excavations carried out at the site brought about identification of 42 graves, 16 of which have yielded jewellery as grave goods, one included a clay pot and two graves contained fragments of broken pottery, presumably resulting from funerary feast.

Ten more pieces of jewellery have been discovered as stray finds coming from destroyed graves in the terrain. The jewellery which belongs, with rare exceptions, to the category for wide use, was made of bronze and silver in the plain techniques of casting engraving and punctuation.

On the ground of burial forms and rites, as well as the features of the site, the necropolis has been dated to the 11th-12th centuries AD.

At that time the area belonged to the Samuil's empire and after its collapse in 1018 it was part of Byzantium till the end of the 12th century.

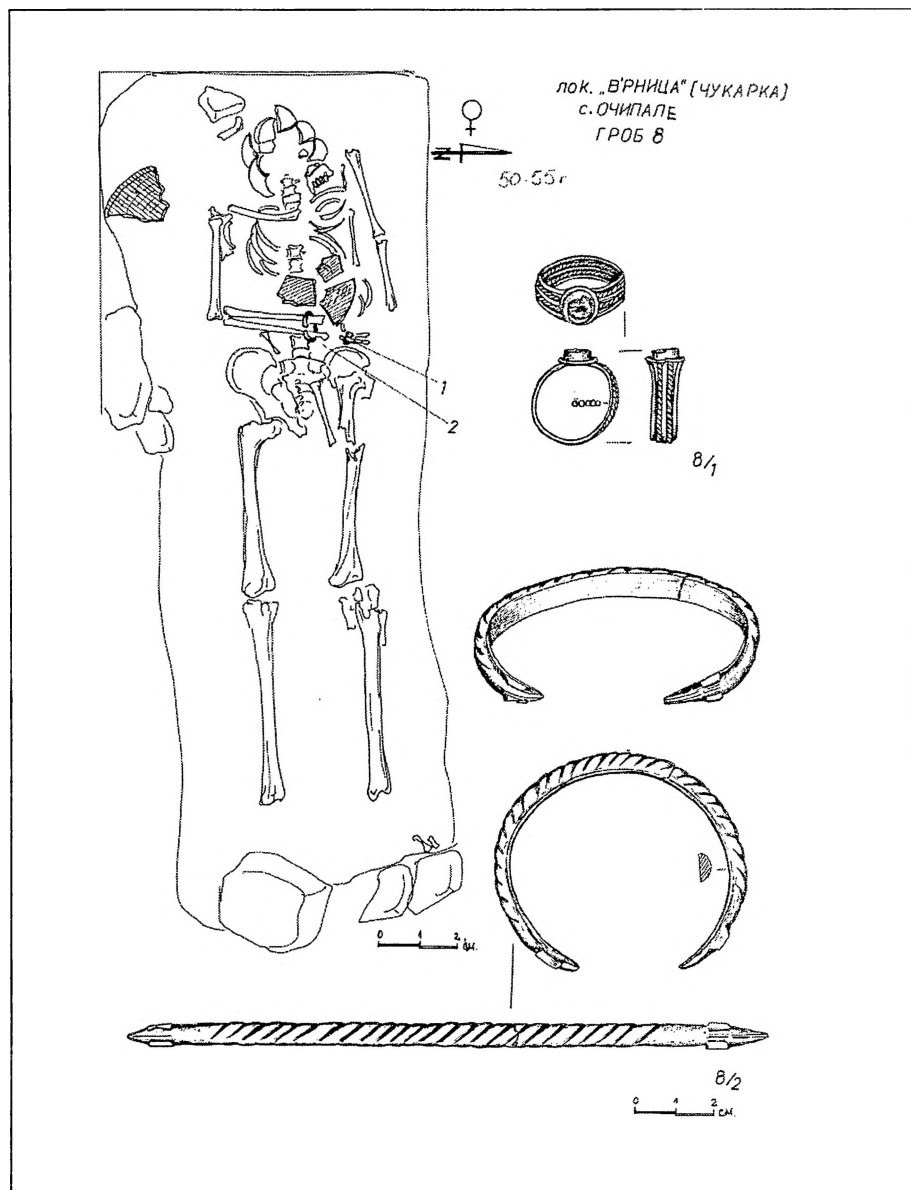
There is widely adopted opinion that the area was settled by a Slavic tribe and was, in a sense, under the jurisdiction of the Episcopacy of Morobisdon. The Slavic Christian population buried at the site of *Čukarka* has shown no signs of class differentiation. It has preserved to a considerable extent the rural characteristics of the area and seems to have been aside of the fashion influences from major Byzantine centres.

ПРИЛОЗИ

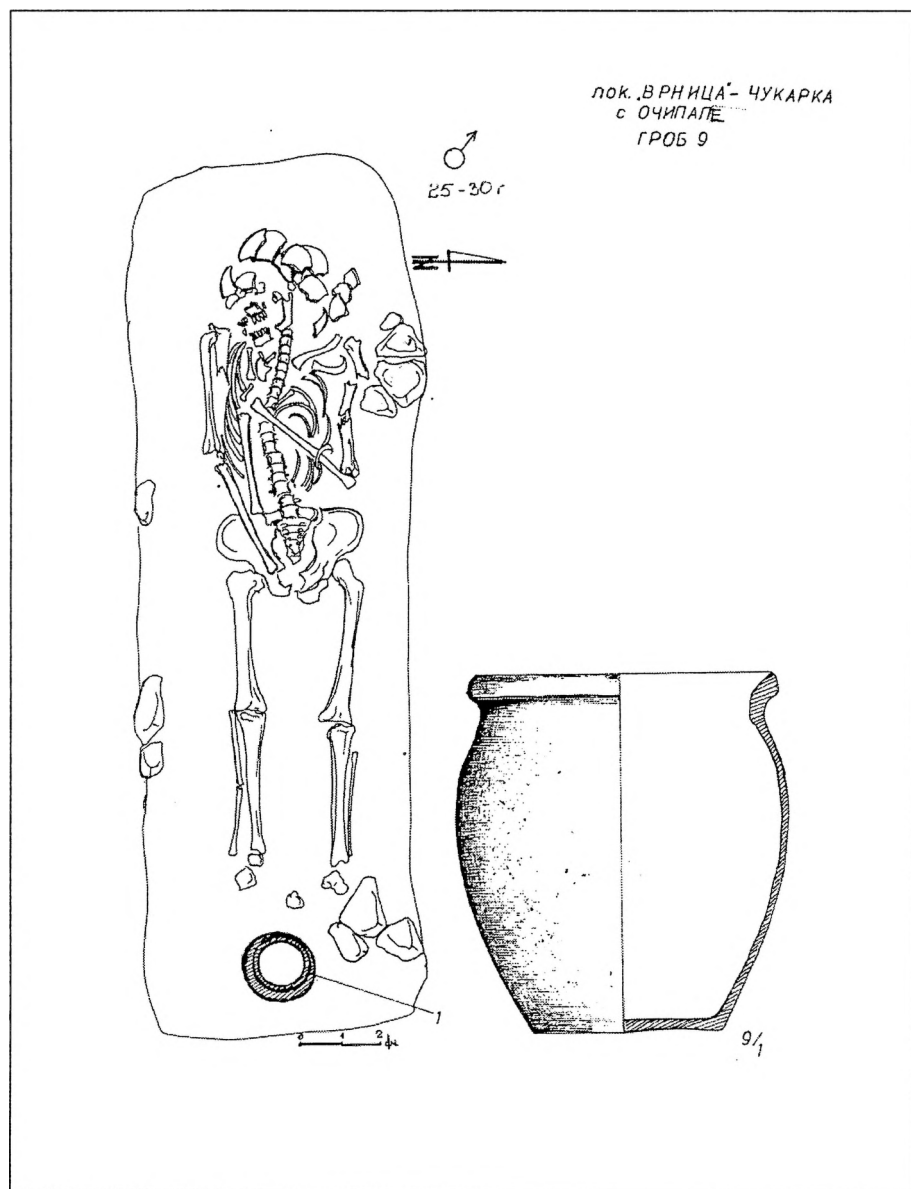

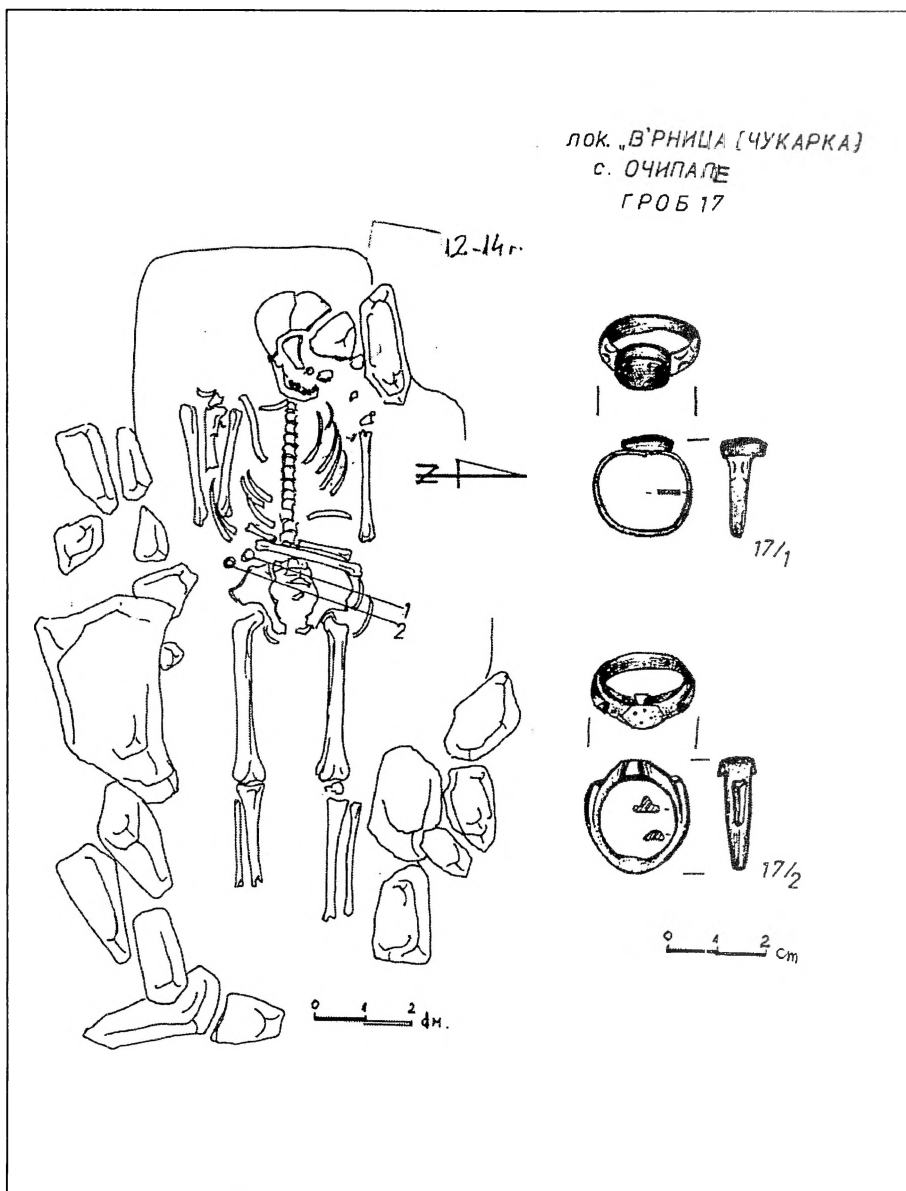
Сл. 1 Локалитетот пред ископувањето
Fig. 1. The site of before the excavations

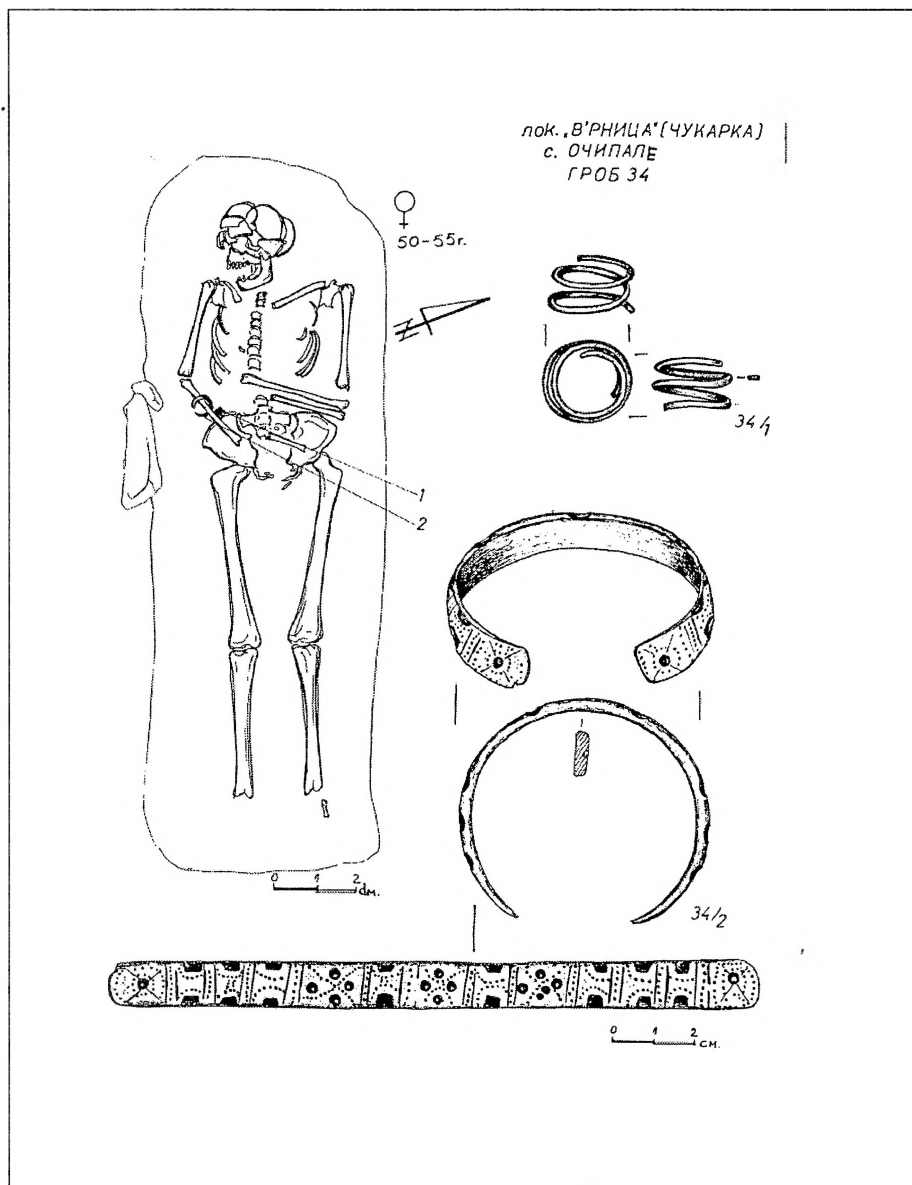
Сл. 2 Гроб 8
Fig. 2. Grave 8

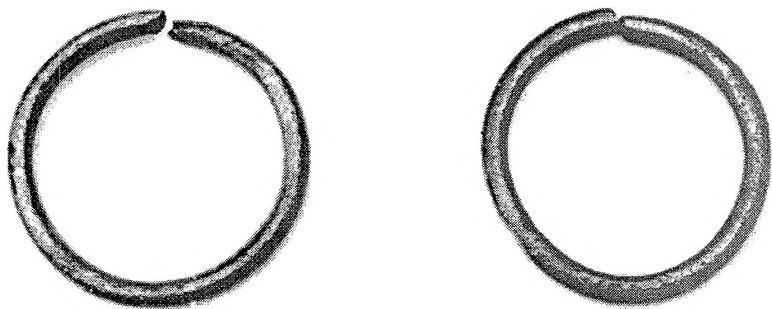
Сл. 3 Гроб 9
Fig. 3. Grave 9

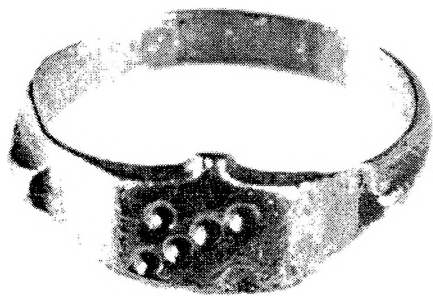
Сл. 4 Гроб 17
Fig. 4. Grave 17

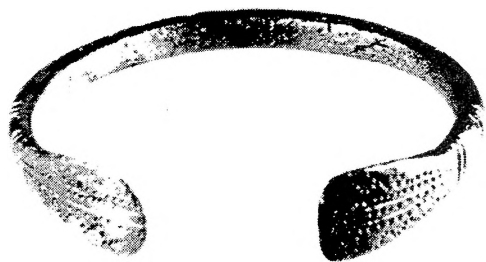
Сл. 5 Гроб 34
Fig. 5. Grave 34

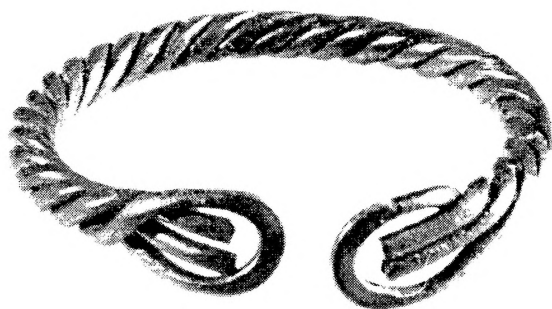
Сл. 6 Гроб 18 - наушници
Fig. 6. Grave 18 - earrings

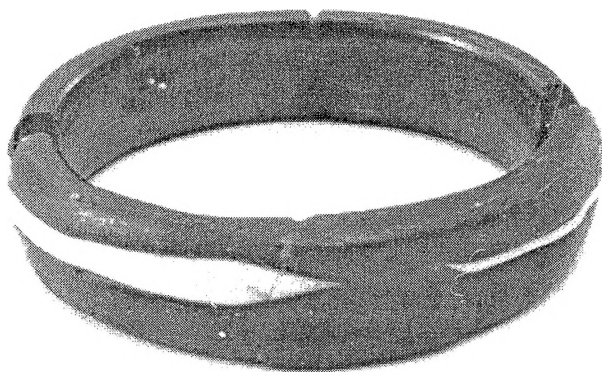
Сл. 7 Гроб 11 - прстен
Fig. 7. Grave 11 - ring

Сл. 8 Гроб 37 - белезица
Fig. 8. Grave 37 - bracelet

Сл. 9 Белезица - случаен наод
Fig. 9. Bracelet - chance find

Сл. 10 Стаклена белезица - случаен наод
Fig. 10 Glass bracelet - chance find